

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет української філології та журналістики
Кафедра історії української літератури та компаративістики

Дипломна робота
магістра

з теми **Художньо-стильові особливості епістолярію
Василя Стуса до рідних**

Виконала: студентка Ukr1-M18 групи
спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
Макогончук Ольга Володимирівна

Керівник: Рарицький О.А., доктор філологічних
наук, професор кафедри історії української
літератури та компаративістики

Рецензент: Кеба О.В., доктор філологічних
наук, професор кафедри германських мов і
зарубіжної літератури

Кам'янець-Подільський – 2019 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СПЕЦИФІКА ЕПІСТОЛЯРНОГО ЖАНРУ В ЛІТЕРАТУРІ....	10
1.1. Теоретико-літературні аспекти вивчення епістолярію.....	10
1.2. Художня і фактологічна природа листа.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕПІСТОЛЯРІЮ	
ВАСИЛЯ СТУСА ДО РІДНИХ.....	29
2.1. Єдність етичного й естетичного в епістолярії В. Стуса до рідних.....	29
2.2. Аксиологія життя В. Стуса в таборових листах до рідних.....	39
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ У ЛИСТАХ	
ДО СИНА.....	59
3.1. Дидактичний характер листів до сина.....	59
3.2. Норми морально-етичної поведінки як показник виховання.....	62
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76

ВСТУП

В останні десятиліття в сучасному літературознавстві спостерігається суттєве зростання наукового інтересу до епістолярного жанру. Особливість цього процесу – залучення до сфери аналізу малодосліджених раніше листів українських авторів, замовчуваних або заборонених за радянських часів. Насамперед, це стосується епістолярної спадщини митців розстріляного відродження, української діаспори та мистецького доробку представників шістдесятництва. Яскравим і не до кінця дослідженим зразком епістолярної спадщини шістдесятників є епістолярний доробок В. Стуса. Незаперечна мистецька, культурологічна та біографічна його цінність сприяла появі серйозних досліджень епістолярних текстів автора, спробі ґрунтовного вивчення своєрідності Стусового листування та визначення його місця в творчій спадщині митця. Відтак, існує потреба глибокого та різноаспектного вивчення епістолярного доробку митця, із врахуванням його мистецької цінності, складного контексту та індивідуальності тлумачення поетом явищ, належних до сфери моралі і мистецтва.

Героїчне життя В. Стуса, його біографія, те, що він “здолав нездоланне” [16, с.99] завжди тяжітимуть над його текстами. А при дослідженні творчості В. Стуса, як зазначає дослідник М. Єгорченко, “...не можна відмежуватись від біографії...” [23, с.337]. Свого часу Д.Стус, аналізуючи життя і творчість батька, зауважив: “Надто багато було закладено в ті перші 25 літ життя такого, що потім лишень реалізувалося” [74, с.52]. Як зауважує М. Коцюбинська, В. Стус “...належав до тих, хто сприймає ідеї, моральні постулати й принципи екзистенціально, будуючи своє життя за цими законами” [34, с.202].

Якщо за часів написання листів В. Стусом їх джерелознавче значення підживлювалось бажанням автора зберегти для нащадків через лист бодай

окремі елементи своєї творчої спадщини, то в літературних працях нового часу досліджуються питання естетичної ваги епістолярного тексту, явища, належні до сфери моралі та підсвідомості, активної саморефлексії індивіда, питання моральної зорієнтованості автора, етичної довершеності його поглядів на світ. Прогнозованість етичної реакції та можливе визначення її зумовленості підштовхують до висновку про самопрограмованість В. Стуса, що відбивається й у творчості. Дослідник В. Біляцька бачить листи автора як певний культурний текст зі своєю програмою і зауважує, що митець "...запрограмував себе на листування..." [6, с.12].

Неодмінною складовою нашої роботи є аналіз етичних поглядів В. Стуса. Принагідно зазначимо, що естетичне та етичне в ході роботи буде розглядатись як нерозривна єдність, що зумовлюється як світоглядною моделлю митця, його зверненням до наукових звершень, так і відчутною звичкою поцінування через "...призму традиційної народної етики та естетики" [2, с.16]. Для В. Стуса прекрасною була морально вивершена людина, краса особистості розглядалась ним як синкретизм етичних та естетичних компонентів.

Першими спробами літературно-критичного осмислення цього пласту з надбання В. Стуса були передмови публікаторів до книг з епістолярними добірками поета, в яких більшою або меншою мірою акцентувалися кореспонденції письменника, роз'яснювалися специфічні умови листування ув'язненого, мовилося про історії написання та появи листів у друці. Наступним, уже значно інформативнішим етапом осмислення епістолярної спадщини В. Стуса стала поява збірників на вшанування пам'яті поета, які, починаючи із 2000 року, систематично вміщують ґрунтовні статті-розвідки з цієї проблеми.

Одним із перших дослідників рукописів поета, зокрема і його епістол, була М. Коцюбинська – близька товаришка й адресатка значної кількості листів

В. Стуса. Серед її праць, опублікованих наприкінці минулого століття, варто згадати післяслово “Страсті по вітчизні” до Стусової книжки поезій “Дорога болю” (1990), наукові статті “На цвинтарі розстріляних ілюзій” (1990), “У свічаді пам’яті” (1991), “Феномен Стуса” (1991), “Світ міниться – і проростає слово...” (1993), “Поет” (1994), “Стусове „самособоюнаповнення” (1995), “Епістолярна творчість В. Стуса” (1997), “В. Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації» (1998) та ін. Уже на початку ХХІ ст. авторка видруковує низку досліджень українського епістолярію, в яких часто фігурує і В. Стус: “Епістолярна панорама шістдесятих» (2000), “„Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість” (2001), “Мої обрії» (2004), “Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість” (2009).

М. Коцюбинська відкриває іншим стусознавцям незаперечну біографічну цінність листів поета, особливо ранніх, які, фактично (та ще кілька творів), складають єдине інформаційне джерело про його армійські роки. Але основне функціональне навантаження епістолярію, на її думку, це – репрезентація “біографії душі” непересічної людської особистості в екстремальних умовах” [123, с. 165]. Також відмічає широке коло лектури в адресаціях В. Стуса, виокремлює його преференції в середовищі української та російської класики, німецької й латиноамериканської літератури.

Дослідниця акцентує на завзятому прагненні В. Стуса листовно достукатися до наступних поколінь українців – через ґрати та цензуру “звернутися до майбутнього “спокійного”, не обтяженого політичною кон’юктурою “неквапливого” читача, щоб донести до нього свої думки про велике, вічне й неминуще” [30, с. 164]. Час пересвідчує, що вистраждане справджується: листи В. Стуса стають об’єктом наукових досліджень.

Науковець В. Соболев у розвідці “Листування Василя Стуса в контексті української літературної епістолярної традиції” [67] вивчає публіцистичні

адресації, заяви та звернення, котрі, на її думку, “пов’язані зі стилями попередніх епох через епістолярний модусний код” [67, с. 203]. Авторка зіставляє послання В. Стуса й епістолографію В. Мономаха, І. Вишенського, І. Потія, К. Острозького, М. Смотрицького та ін.; твердить, що офіційні листи поета-дисидента містять ключ до спростування політично сфабрикованих щодо нього інсинуацій, інформують про Стусових товаришів-в’язнів, вибухають масою дошкульних запитань-звинувачень на адресу сильних світу” [67, с. 204].

Наповненість кореспонденцій поета не лише фактами особистісного характеру, але й політичною та культурологічною аналітикою щодо ситуації в Україні, реакцією на події, оцінкою фактів літературного життя країни відмічає С. Несвіт у праці “Морально-етичні доміанти В. Стуса в епістолярії” [52]. Разом із тим автор наголошує, що епістолярна спадщина В. Стуса дає можливість “максимально заглибитись” у його творчу лабораторію, “з’ясувати естетичні позиції, а головне – відчутти його феномен як Митця й Людини, тобто усвідомити морально-етичні концепти, які ...постають у викристалізованій формі” [52, с. 231]. Свою узагальнюючу оцінку епістолярних морально-етичних принципів життєвих позицій В. Стуса дослідник фундаментує на таких блоках: постійне моральне і професійне самовдосконалення; незмінність обраного шляху; максимальне абстрагування задля можливості виходу в “позапростір” (В. Стус); об’єктивна епістолярна оцінка минулого та сучасного літературного життя України; сприйняття власної дороги, власної долі як єдино можливого шляху морального вдосконалення, а не пасивного послуху; розуміння творчості як невід’ємної складової досягнення морального “кшталтування” тощо.

У публікації Г. Мазохи “Екзистенційні мотиви в епістолярній спадщині Василя Стуса” [47] листування письменника розглянуто крізь призму української національної культурної традиції в контексті філософії екзистенціалізму, спостережено, що епістолам “притаманні риси самопізнання

й самовираження, які передбачають постійне звертання до подій, що відбуваються, а також зіставлення теперішнього з минулим і майбутнім” [47, с. 232–233].

Отже, листи В. Стуса стали об’єктом зацікавлення багатьох українських учених, В. Біляцька, Л. Вашків, О. Галич, Н. Глушковецька, А. Зіновська, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Ж. Ляхової, Г. Мазоха та ін., які плідно розробляють цю тему, зокрема, створили низку наукових праць про автобіографічну значущість епістол, історію їх написання, впорядкування та публікації; про вияв світоглядних та естетичних орієнтирів поета в його кореспонденціях; широко цитують і повністю наводять тексти листів з метою документального підтвердження своїх суджень. Найчастіше дослідники висвітлюють етико-естетичні погляди, екзистенційні постулати, мовноповедінкову систему спілкування з адресатами в листах В. Стуса, рідше аналізують жанрові форми листів, їх перекладознавчу й літературно-критичну складову, естетичні засади в листах до рідних, останні з яких є досліджені мало.

Мета роботи – дослідження етико-естетичних засад епістолярію В. Стуса у комплексному вивченні епістолярної спадщини митця.

Відповідно, робота передбачає вирішення таких **завдань**:

– осмислити місце епістолярію митця в літературному процесі 1960-70 рр.

– вивчити значення взаємодії художнього й документального в аналізованих текстах;

– дослідити значення адресата в листах до близьких та рідних і розкрити специфіку вияву морально-естетичних акцентів письменника;

Об’єкт дослідження складає епістолярна творчість Василя Стуса до рідних.

Предмет дослідження – вияв художньо-стильових особливостей епістолярію Василя Стуса до рідних.

У процесі реалізації завдань застосовувалися такі літературознавчі **методи дослідження**: культурно-історичний, історико-функціональний, біографічний, типологічний, постколоніальний, психоаналітичний, рецептивний, структурно-описовий.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснено спробу літературознавчого аналізу епістолярію В. Стуса до рідних. Запропоновано власний підхід до висвітлення проблеми творчої індивідуальності митця у взаєморецепції з адресатами. Розкрито природу та уточнено функції епістолярної творчості В. Стуса в літературному процесі другої половини ХХ ст. – на тлі його парадоксального мислення, мовностильового діапазону, взаємопроникнення логічного та образного аспектів у приватних кореспонденціях. У дипломній роботі систематизовано й доповнено результати попередніх літературознавчих студій, присвячених окремим аспектам вивчення листування В. Стуса, з метою виявлення нових перспектив у подальшому дослідженні його епістолярного доробку.

Практичне значення дослідження. Матеріал дипломної роботи може бути використаний у лекційних курсах з історії української літератури, під час читання вибіркових дисциплін у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю, під час підготовки до проведення уроків з української літератури у загальноосвітній школі.

Апробація результатів дослідження відбулася на звітній конференції студентів і магістрантів у 2018-2019 навчальному році за результатами науково-дослідної роботи у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, 3-х розділів із підрозділами, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг роботи становить 84 сторінки, список використаних джерел налічує 79 позицій.

ВИСНОВКИ

Епістолярний доробок В. Стуса виходить за межі звичайного листування і цілком логічно посідає чільне місце в масиві української епістолографії. У художньо ж багатому епістолярному тексті, блискучі зразки якого залишив В. Стус, читач шукає, бодай почасти, того ж, що і в творі мистецтва. Листи якнайкраще відбивають моральні цінності письменника, розкривають його духовний світ. Найавторитетніший дослідник творчості й епістолярію В. Стуса М. Коцюбинська порівнює його кореспонденції з «листами апостолічного типу». Звернені до близьких людей, вони містять власну думку автора, його погляди на різні явища життя, демонструють динаміку зміни тем, настроїв і цінностей. Приватний лист, піднесений автором до вершин художності та образності, справляє виховний вплив на читача і є непересічним свідченням морального розвитку адресанта.

Епістолярний текст блискуче розкриває характер автора, робить невимушену психологічну характеристику, концентрує в собі історичні, біографічні, культурологічні цінності, наближає бажану особистість до автора, мобілізує волю, сили, допомагає усвідомити власний рівень, вивершує мистецьку манеру, створює нову реальність, що може порятувати від гніту небажаних обставин, вияснює моральні чесноти та естетичний смак автора.

Листи до рідних В. Стуса демонструють єдність структурних частин, спільну тематику, ідеї, зацікавлення, мотиви, проблеми. Задресований текст епістолярію несе в собі емоційний відбиток авторського стану на конкретний момент написання твору, а також об'єктивну і усталену авторську реакцію на момент дійсності у відповідності із сталими ідеалами автора.

Як відзначають дослідники, творчість В. Стуса відрізняється естетичним ставленням до світу, В. Стус зосереджує свій погляд на власному покликанні, способі максимальної самореалізації. Його віра виростає з усвідомлення

цінності родинного оточення, із розуміння власної “потреби” цьому світові: “Я пишу вірші і гадаю, що колись то потрібне буде моєму народові” Вже саме його поетичне *“Вознось мене, мій Боже, чи карай, / Та тільки знай, що син я в тебе – добрий”* демонструє вироблену оцінку своєї сутності.

Прагнучи залишитись людиною “морально чистою”, В. Стус розуміє етику як сферу постійної практики, що є постійно випробовуваною і втілюваною моделлю існування. Для цього необхідна чітка і відлагоджена система орієнтирів – духовний орган різнобічної експертизи, своєрідна ціннісна система, яка допомагає аналізувати.

Текст листів В. Стуса дає нам великий матеріал для роздумів, допомагає виявити глобальну систему самовишколу в її становленні та функціонуванні.

Побутових картин у листах автора значно менше, ніж роздумів, запитів, осмислення дійсності, а зображення побутових деталей часто передують спробі адекватного відображення автором у листі свого емоційно-психологічного стану *“Дасть Біг – усе це оплатиться віршами”*, він аналізує своє життя, підбиваючи прості, недвозначні висновки, ніби підводячи ризику: *“Чуюся добре, бо нікому не зробив зла, бо дбав не тільки про себе. І від того мені світло на душі”*

Оскільки більшість листів В. Стуса написані в неволі і були для автора єдиним засобом комунікації з навколишнім світом, вони синтезували в собі різноаспектні проблемно-тематичні вектори як творчості, так і особистого життя. Однією з провідних ідейних домінант епістолярію митця стало формулювання етико-естетичних і педагогічних засад буття. Листи довгий час, по суті, були не лише єдиним засобом спілкування з родиною, а й поодиноким способом впливати на особистість сина, брати участь у його вихованні, передавати свої педагогічні та етико-естетичні настанови.

Органічна довіра та любов близьких людей – найдостовірніше джерело, непорушний бастион віри і надійний спосіб повсякчасного повертання від розпачливої периферійності суджень і недетермінованої реальності. Саме завдяки рідним виникає духовне відчуття домівки – не цілком реальної будівлі десь у Донецьку, Рахнівці чи Києві, а вільного простору десь на периферії духовних пошуків та почувань.

В. Стус надзвичайно серйозно ставиться до того, як поводить себе син, бере активну участь у його вихованні, радить дружині, як найбільш ефективно його здійснювати: *“Навчи його читати латинську абетку, а потім – бодай по півгодини – читай із ним якісь цікаві іноземні тексти ... Вчи його мислити ..., аби було це навчання без нудоти мертв'ячини”*. Багато порад сину стосуються творчості, вміння творити, як невід'ємної ознаки розвиненої особистості. Це стосується як безпосередньо мистецтва (*“Ходи з мамою в концерти – привчайся до музики – не тільки естрадної, а й класичної, народної ... не читай дурниць, а – класику. Вчись розуміти поезію, малярство, архітектуру...”*)

Епістолярій як елемент багатогранної творчої діяльності В. Стуса – потужний репрезентант його непересічної особистості й один із виявів цілісної реалізації митця, перекладача, науковця, культурника, кинутого тоталітарною системою під жорстокий прес фізичного виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев М. Честерфилд и его “Письма к сыну”. *Честерфилд Ф. Письма к сыну. Максимум. Характеры.* 2-е изд. Москва : Наука, 1978. С. 257–282.
2. Бабенко В. Традиція і новаторство філософсько-світоглядних аспектів творчості В. Стуса. *Молода нація. Василь Стус. Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення.* 2006. № 1(38). С. 13–43.
3. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [Переклади] / За ред. М. Зубрицької.* 2-ге вид., допов. Львів : Літопис УПА, 2002. С. 406–416. (Слово. Знак. Дискурс).
4. Бедрик Ю. Василь Стус: проблема сприймання. Київ : Фотовідеосервіс, 1993. 78 с.
5. Біляцька В. Власне “Я” в оцінці Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: Наук. зб.* Редкол.: С. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. Випуск 2. Донецьк : Кассіопея, 1998. С. 53–57.
6. Біляцька В. Проблема митця в естетико-художній еволюції Ліни Костенко та Василя Стуса : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. Дніпропетровськ, 1999. 16 с.
7. Бондаренко А. Час вибору. Вивчення творчості Василя Стуса в школі: Посібник. Київ : Академія, 2003. 231 с.
8. Бондарчук Л. Ціна компромісу. Іменем Стуса. *Панорама.* 24 листопада 2004 р. № 48 (2635). С. 7.
9. Борев Ю. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. Москва : Астрель 2003. 573 с.

10. Василевська Т. Відповідальність як духовно-моральнісний вимір особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.07. Київ, 1996. 20 с.
11. Віват Г. Сон як концепція і сон як художній прийом у творчості Василя Стуса. *Молода нація. Василь Стус. Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення*. 2006. №1(38). С. 151–162.
12. Вільна Я. Альтернативи творчого вибору: діалогіка гуманістичних концептів Т. Шевченка і Г. Квітки-Основ'яненка. *Інтеграція позитиву в творчості Т. Шевченка (аспекти символу, аксіології, онтології, міфу, психології і стилю)*. Київ : Альтерпрес, 2002. С. 82–111.
13. Галич В. Лист як складова жанрової парадигми публіцистики Олеся Гончара. *Літературознавство; Мовознавство; Фольклористика: Вісник*. Вип. 14. Київ : ВПЦ “Київ. ун-т”, 2003. С. 46–58.
14. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : “Знання”, 2001. 244 с.
15. Гаранин Л. Мемуарний жанр советської літератури: Іст.-теорет. очерк. Минск : Наука и техника, 1986. 223 с.
16. Гасинець О. Українська література. 11 клас. Відповіді на екзаменаційні білети. Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. 112 с.
17. Гинзбург Л. О психологической прозе. Ленинград : Художеств. литература, 1977. 443 с.
18. Голобородько В. Поклав своє життя за Україну... *Не відлюбив свою тривогу ранню...: Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії*. Упоряд. Орач (Комар) О. Київ : Укр. письменник, 1993. С. 5–11.
19. Дзюба І. Як нам бути собою? *Україна у пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети* / Вступ. слово М. В. Поповича. Київ : Україна, 2006. 848 с.

20. Документальное и художественное в современном искусстве. Москва : Мысль. 1975. 278 с.
21. Дробницкий О. Г. Понятие морали: историко-критический очерк. АН СССР, Ин-т философии. Москва : Наука. 1974. 388 с.
22. Етика. Навчальний посіб. /За ред. В. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 224 с.
23. Єгорченко М. Матеріали круглого столу конференції “Василь Стус. Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення”. *Молода нація*. 2006. № 1 (38). С. 336–337.
24. Жулинський М. Василь Стус. *Гроно нездоланих співців: літературні портрети українських письменників ХХ ст., твори яких увійшли до оновленої шкільної програми: Навчальний посібник для вчителів та учнів старших класів середньої школи*. Київ : Укр. письменник, 1997. С. 274–284.
25. Захарченко В. Він перемиг. *Не відлюбив свою тривогу ранню...: Василь Стус-поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії.* / Упоряд. Орач (Комар) О. Київ : Укр. письменник, 199. С. 26–42.
26. Зеленкова И. Этика: Учебное пособие для гуманитарных специальностей вузов. Минск : ТетраСистемс, 2003. 351 с.
94. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х рр. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
27. Корогодський Р. (Інтерв'ю). *Нецензурний Стус: Книга у 2-х частинах.* / Оксана Давидова (ред.), Богдан Підгірний (упорядкув.). Ч. 2. Тернопіль : Підручники і посібники. 2002. С. 81–109. (Проект “Нецензурний Стус”).
28. Коцюбинська М. Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації. *Слово і час*. 1998. № 6. С. 17–21.
29. Коцюбинська М. Грані творчої особистості. Чорновіл В. *Твори в 10 т.* / В. М. Чорновіл ; Редкол.: А. Пашко (голова) та ін.; Упорядкув. та комент.

- В. Чорновіла. Київ : Смолоскип, 2002. Т. 1: Літературознавство; Критика; Журналістика. 2002. 634 с.
30. Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне”: роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і літера, 2001. 299 с.
31. Коцюбинська М. Листи Чорновола і Чорновіл у листах. Чорновіл В. *Твори: У 10-ти т. / В. М. Чорновіл; Міжнар. благодійний фонд Вячеслава Чорновіла. Т. 4. Кн. 1. Листи; Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”); Документи та матеріали 1966-1968. Упорядкув. та комент. М. Коцюбинської, В. Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2005. С. 15–55.*
32. Коцюбинська М. Моральний імператив і виклики часу. *Сучасність*. 2004. № 10. С. 112–122.
33. Коцюбинська М. Поетове “Самособоюнаповнення” (Василь Стус). *Самототожність письменника: До методології сучасного літературознавства*. Колективна монографія / Відп. редактор Г. Сивокінь. – Київ, 1999. С. 23–31.
34. Коцюбинська М. Страсті по вітчизні (Післяслово упорядника). Стус В. *Дорога болю: Поезії. / В. С. Стус; Упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 201–212.*
35. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. Київ : КНУ, 1999. 355 с.
36. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. *Слово і час*. 1999. № 2. С. 57–60.
37. Кузьменко В. Словник літературознавчих термінів: навч. посібник з літературознавства за оновленими програмами для вчителів та учнів серед. шкіл, училищ, ліцеїв, гімназій. Київ : Український письменник, 1997. 230 с.

38. Кузнецов В. Епістолярна спадщина Василя Стуса: листи як форма існування. *Молода нація. Василь Стус. Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення*. 2006. № 1(38) С. 251–254.
39. Кузнецов В. Етико-естетична максима “Листів до рідних” Василя Стуса. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія літературознавство*. – Харків : ППВ “Нове
40. Кузнецов В. Етико-естетичний напрям самовибудови особистості на матеріалі епістолярію Василя Стуса. *Мандрівець*. 2007. № 4. С. 37–41.
41. Лесин В., Пулинець О. Словник літературознавчих термінів. Київ : Рад. школа, 1971. 486 с.
42. Литература, документ, факт. Творческая встреча в журнале “Иностранная литература”. *Иностранная литература*. 1966. № 8. С. 178–207.
43. Литературная энциклопедия терминов и понятий: Более 1250 ст. / Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин; Рос. акад. наук; Ин-т науч. информации по обществ. наукам. / Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. Москва : НПК “Интелвак”, 2003. 1600 с.
44. Літературознавчий словник-довідник / О. Астаф'єв, З. Бичко, Б. Бірчак та ін.; редкол.: Гром'як Р. Т. та ін. Київ : Академія, 1997. 752 с.
45. Ляпунова В. Е. Частное письмо как жанр русского литературного языка (на материале писем А. П. Чехова) / Исследование языка художественных произведений. Куйбышев, 1975. С. 33–37.
46. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства. III міжнародний конгрес українців. Харків, 26-29 серпня 1996 року. Літературознавство. Київ : Обереги, 1996. С. 85–91.
47. Мазоха Г. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема. *Київська старовина*. 2004. № 1. С. 105–110.

48. Мишанич М. В. Бінарна опозиція як спосіб поетичного самовираження Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. зб.* / Редкол.: С. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2001. С. 120–132.
49. Мовчан В. С. Етика: навч. посібник для вузів. 3-тє видання, випр. і доповнене. Київ : Знання, 2007. 483 с.
50. Москалець К. Страсті по Вітчизні. Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика. Київ : Критика, 1999. 255 с.
51. Наконечна О. П. Естетичне як тип духовності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.08 “Естетика”. Київ, 2004. 34 с.
52. Несвіт С. Морально-етичні домінанти В. Стуса в епістолярії. *Молода нація. Василь Стус. Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення.* 2006. №1 (38). С. 229–240.
53. Новіков Б. Гуманізм. Духовність. Інтелігентність // Філософсько-антропологічні студії: Зб. ст. / Редкол.: Табачковський В. Г. та ін.; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Антропол. від-ня Укр філос. Фонду. Київ : Стилос, 2001. С. 117–124.
54. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1, 2-ге видання, доп. Харків: Харківська правозахисна група. Київ : Смолоскип, 2005. 352 с.
55. Олійникова К. Самоідентифікація Василя Стуса як проблема автентичності. *Східнослов'янська філологія: зб. наук. праць Горлів. держ. пед. ін-ту.* Вип. 1. Донецьк : Лебедь, 2002. С. 82–93.
56. Онікієнко І. Філософсько-естетичні мотиви лірики поетів-дисидентів: (В. Стус, І.Світличний, І. Калинець.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література”. Київ, 1997. 25 с.

57. Павлова Н. Концепция и художественность документального произведения. *Иностранная литература*. 1966. № 8. С. 187–189.
58. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*. 2000. № 4. С. 65–85.
59. Плахова А. І. Відображення літературних поглядів М. Коцюбинського в епістолярній спадщині. Ідейно-художнє новаторство в українській літературі. Київ, КДПІ, 1985. С. 106–114.
60. Про Василя Стуса. Інтерв'ю з Надією Світличною // Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. – Балтимор: Торонто : Смолоскип, 1987. – С. 193–200.
61. Рарицький О. “Палімпсести” Василя Стуса: духовна домінанта // Слово і час. – 1999. – № 12. – С. 62–65.
62. Рарицький О. Психологічний портрет людини в її триванні на межі (на матеріалі листів, спогадів, поезії В. Стуса) // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика: – Вип. 12-13. – К. : Київ. ун-т, 2002. – С. 33–35.
63. Рубан О. М. Естетична діяльність: вияв унікальності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. наук : спец. 09.00.08 “Естетика”. – К., 1997. – 18 с.
64. Сверстюк Є. О. На святі надій: Вибране – К. : Наша віра, 1999. – 784 с.
65. Світличний І. О. Голос доби: Кн. 1.: Листи з Парнасу. – К.: Сфера, 2001. – 544 с.
66. Скиба В. А. Образ художественный. *Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины: учебное пособие для вузов*. Москва : Высшая школа : Академия. 1999. С. 209–220.

67. Соболев В. Листування Василя Стуса в контексті української літературної епістолярної традиції. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. зб.* Вип. 6. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2001. С. 203–209.
68. Соловей О. Кардіограма розуму та серця: епістолярна спадщина Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. зб.* Випуск 2. – Донецьк : Кассіопея, 1998. С. 45–51.
69. Стус В. С. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів : Просвіта, 1994 – 1997.– Т. 1: Зимові дерева; Веселий цвинтар; Круговерть, Кн. 1. 1994. 431 с.
70. Стус В. С. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів : Просвіта, 1994–1997. Т. 4: Повісті та оповідання; Незакінчені твори; Сценарії; Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. 1994. 543 с.
71. Стус В. С. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів : Просвіта, 1994–1997. – Т. 6 (дод.): Листи до рідних, Кн. 1. – 1997. – 495 с.
72. Стус В. С. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів : Просвіта, 1994–1997. Т. 6 (дод.): Листи до друзів та знайомих, Кн. 2. 1997. 261 с.
73. Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. Київ : Факт, 2004. 368 с.
74. Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. Київ : МП Фотовідеосервіс, 1992. 88 с.
75. Стус Д. Осягнення долі / Листи до сина / Василь Стус; упоряд.: О. Дворко, Д. Стус; передм. Д. Стуса. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. С. 3–6.
76. Стюфляева М. Образные ресурсы публицистики. Москва : Мысль, 1982. 176 с.
77. Тарнашинська Л. Простір “авторового існування” в інтерпретації Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. зб.* Вип. 6. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2001. С. 144–151.

78. Тюпа В. Художественность. Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины: учебное пособие для вузов. Москва : Высшая школа, 1999. С. 463–482.
79. Чорновіл В. М. Твори: У 10 т. Т. 4. Кн. 1: Листи; Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”); Документи та матеріали 1966-1968 / Упорядкув. та комент. М. Ф. Коцюбинської, В. Чорновіл. 2005. 990 с.